

رمانتیسیم اجتماعی در شعر پروین اعتصامی

قدسیه رضوانیان^۱

دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه مازندران

مریم محمودی نوسر

دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه مازندران

(از ص ۹۵ تا ۱۱۴)

تاریخ دریافت: ۹۲/۱۰/۲۹ - تاریخ پذیرش: ۹۲/۱۲/۲۰

چکیده

پروین اعتصامی از شاعران برجسته ایران در عصر مشروطه و رضاشاه است که با تکیه بر میراث ادبیات کلاسیک فارسی، اشعاری با مضامین اخلاقی و درون‌مایه‌های نوظهور سیاسی و اجتماعی در حوزه ادبیات رمانتیک پدید آورد. مکتب رمانتیسیم، در پی تغییر ساختار سیاسی - اجتماعی کشورهای غربی در سده هجدهم و افول کلاسیسیسم، تحت تأثیر اندیشه‌های روشنفکران عصر جدید اروپایی شکل گرفت و سپس در دیگر نقاط جهان و البته متناسب با فضاهای جدید، صورت‌بندی‌های تازه گرفت. در ایران عصر مشروطه نیز، در پی تحولات و تغییر ساختار سیاسی و تا حدی اجتماعی ایران، ادبیات و به‌ویژه شعر به عنوان مهم‌ترین رسانه فرهنگی، از این رخداد متأثر شد. این اثرگذاری در شعر پروین، بیشتر به صورت انتقاد از بی‌عدالتی‌های موجود، احیای حقوق مظلومان و تهی‌دستان، مساوات‌طلبی، توجه به وضع زنان، نقد سیاسی و... با زبانی نمادین - رمانتیک و تعلیمی دیده می‌شود. این پژوهش، به شیوه تحلیلی، به بررسی تأثیر مکتب رمانتیسیم بر شعر پروین اعتصامی می‌پردازد.

واژه‌های کلیدی: شعر، پروین اعتصامی، مکتب رمانتیسیم، رمانتیسیم اجتماعی، مضامین اجتماعی و سیاسی.

مقدمه

«مکتب رمانتیسزم»، پیامد تحولات اساسی در زیست‌جهان غربی محسوب می‌شود و انقلابی است که در اصول اندیشه و عوامل اجتماعی و مبانی اقتصادی و فرهنگی این ممالک در طی سده‌های هجده و نوزده میلادی رخ داد. با تحولاتی از قبیل صنعتی‌شدن جامعه، تغییر شیوه زندگی به شهرنشینی، پیدایش طبقه جدید متوسط (بورژوازی)، اصول کلاسیک مورد تردید واقع شد و زمینه‌های پیدایش این مکتب، ابتدا در آلمان و انگلیس و سپس در فرانسه به وجود آمد. رمانتیک‌های فرانسه به دلیل «دوران انقلاب و حکومت ناپلئون» (هارلند، ۱۳۸۸: ۱۰۹) دیرتر از رمانتیک‌های آلمان و انگلستان ظاهر شدند، اما این مکتب در فرانسه رشد و رونق چشمگیری داشت و از آنجا به دیگر کشورها تسری یافت. انقلاب فرانسه - که بر «شکننده بودن نظم سیاسی جامعه و امکان‌پذیر بودن نظامی جدید مبتنی بر آزادی و عدالت» (پابنده، ۱۳۹۰: ۱۰۳) تأکید داشت - با تردید در بنیان‌های عقل‌گرایی، پایه‌های رمانتیسزم را محکم‌تر ساخت و بدین ترتیب، از مرزهای آن کشور فراتر رفت و در «هرکشوری که نوعی نارضایی اجتماعی وجود داشت رخنه کرد، خاصه کشورهای که زیر چکمه مشت‌های برگزیدگان خشن و سرکوبگر یا مردانی بی‌کفایت بودند» (برلین، ۱۳۸۷: ۲۱۱). در واقع، جنبش رمانتیسزم، انعکاس شکست خوش‌بینی‌های پیش از انقلاب است و فریاد اعتراض هنرمند به تخریب ارزش‌های بشری و مسخ شئون انسانی (رحیمی، ۱۳۴۵: ۲۱).

رمانتیسزم - که در واقع جنبشی از آن طبقه میانه بود - با از بین بردن اشرافی‌گری و اهمیت دادن به احساس فردی و با شعار آزادی، مردم را ترغیب کرد و خواهان هنرمندی بود که با تخیلی بی‌قیدوبند، بازتاب جنبش‌ها و تغییرات اجتماعی باشد. بدین‌گونه «سبک پویای رمانتیسزم در برابر سبک ایستای کلاسیک ایستاد و این زمانی بود که اندیشه‌های لیبرالی و بورژوازی با این سبک ادبی همسو شده بود» (تسلیمی، ۱۳۸۷: ۱۶). بنابراین، رمانتیسزم نه فقط در هنر بلکه در زمینه‌های گوناگون فعالیت بشر چون «آزادی‌های سیاسی، حقوق فردی، اصلاحات بشردوستانه از قبیل الغای بردگی، زن‌گرایی...، اصلاحات طبقه زحمت‌کش و تجارب اقتصادی برای زندگی عموم» (ثروت، ۱۳۹۰: ۶۹) نقش مؤثری ایفا کرد.

رمانتیسیم اجتماعی

برخلاف تصوّر غالب از واژه «رمانتیک»، این جنبش به شکل‌های مختلفی با تلاطم‌های سیاسی و اجتماعی همدلی نشان می‌دهد. در این زمان با توجه به شکل‌گیری انقلاب‌های مختلف و رونق شهرنشینی و پیشرفت صنعت چاپ، آثار گوناگون در دسترس سطح گسترده‌ای از اجتماع قرار گرفت. از این رو، توجه به مسائل اجتماعی و طرح مشکلات جمعی با نظر به احترام و توجه ویژه رمانتیسیم به «فرد»، اهمیت بسیار یافت و گرایش جدیدی به احساسات شکل گرفت و آن «احساس‌گرایی اجتماعی» است. در «رمانتیسیم اجتماعی» - که حدّ وسط رمانتیسیم و رئالیسم است - به لحاظ فلسفی و اجتماعی، نوعی گرایش سوسیالیستی دیده می‌شود. پیروان آن به جای توجه به احساس شخصی و زندگی خصوصی، به منافع اجتماعی توجه می‌کنند و بر اغتشاشات و بی‌نظمی‌های ناشی از «تمرکز ثروت در دست اقلیتی ناچیز» و «بی‌عدالتی اجتماعی» متأثر از آن تاختند و هدفشان تغییر نظام اجتماعی و اصلاح آن بود (فرشیدورد، ۱۳۸۲: ۷۴۲). هنرمندان کلاسیسم برای «طبقات ممتاز» می‌نوشتند و به بیان مسائل اخلاقی توجه داشتند، اما رمانتیک‌ها، چهارچوب‌ها و سنت‌های رایج را نقد می‌کردند و شیوه‌ی ضمنی و غیرمستقیم طرح مسائل اخلاقی را ترجیح می‌دادند (هارلند، ۱۳۸۸: ۱۳۰-۱۳۱). آنها با تکیه بر عواطف و آرزوها به سوی گسترش عدالت و نابودی طبقات برتر گام برداشتند و در تلاش بودند تا اوضاع مناسبی برای سلطه‌ی طبقه‌ی متوسط ایجاد کنند. بنابراین توسعه‌ی سریع شهرها، پیدایش نیروهای جدید اقتصادی و سیاسی و افزایش شکاف میان طبقات، تجدید نظر شاعر را درباره‌ی پایگاه قبلی خود در پی داشت. شاعر رمانتیسیم دیگر آن سخنگوی طبقه‌ی اشراف و ممتاز نیست، بلکه به دل مردم پناه می‌برد و پایگاه جدیدی برای خود می‌سازد و با تمام وجود در برابر اشراف و گروه حاکم می‌تازد (پریستلی، ۱۳۵۲: ۱۲۹).

ورود رمانتیسیم به ایران

انقلاب مشروطه ایران - که تحت تأثیر افکار و آرای متفکران عصر روشنگری اروپا در سال ۱۲۸۵ خورشیدی (۱۹۰۵ میلادی) رخ داد - از پرتنش‌ترین دوره‌ها و تحولات مهم کشور است که گرچه به اهداف خود دست نیافت، تغییر زیادی در نهادهای گوناگون و ساختارهای اجتماعی - سیاسی ایجاد کرد. در این زمان به دلیل «افزایش استبداد داخلی و فساد و ناکارآمدی حکومت و دربار قاجاریه و ضعف و ناتوانی ساختار و نهادهای

سنتی سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی» (آجودانی، ۱۳۸۷: ۳۱)، میزان نارضایتی عمومی افزایش یافت و مقارن با تغییرات اجتماعی و سیاسی غربی و تحولات پیچیده اقتصادی، اندیشه تجدّد کم‌کم به جامعه ایران راه یافت و زمینه‌های پیدایش انقلاب در کشور ایجاد شد. بر این اساس همگام با جریان مشروطه، نوع جدیدی از ادبیات سر برمی‌کند که تأثیر برجسته ادب اروپایی و به‌ویژه جنبش رمانتیسم در آن چشمگیر است. شباهت‌های بسیار میان انقلاب مشروطه ایران و انقلاب فرانسه سبب شد تا آثار رمانتیک مورد توجه مترجمان قرار گیرد. با تغییرات اجتماعی و اقتصادی ایران، شکل فئودالی و ساختار کهن طبقاتی آن، اندک‌اندک رنگ باخت و شعر فارسی به تبع ضرورت زمانه، از مجامع اشرافی و دربار خارج شد و با شوری تمام در عرصه‌های مختلف اجتماعی با آنها همنشین شد. شاعر با تکیه بر عواطف و احساسات، به زندگی مردم پرداخت و دغدغه‌های اجتماعی و مسائل فردی، انگیزه اصلی سرودن شعر شد. به علت همین «واقع‌گرایی سیاسی و اجتماعی» - که ابتدا در نثر و سپس در شعر پدید آمد - ادبیات این عصر، «اجتماعی‌ترین دوره ادبی ایران» محسوب می‌شود (امین‌پور، ۱۳۸۴: ۲۹۳-۳۰۰). به بیان دیگر، «تحوّل افق اجتماعی» موجب شکل‌گیری ادبیات تازه‌ای شد که شکل و مضمونی متفاوت با ادبیات کلاسیک داشت؛ ادبیاتی که «ذاتاً بازنمای مسائل اجتماعی و سیاسی زمان خود یا دست‌کم مرتبط با آن مسائل» است (آدمیت، ۱۳۸۷: ۵۱).

شعر مشروطه، چه به واسطه مضامین مردمی و چه به سبب زبان ساده و دور از تکلفش، به میان عوام راه یافت. این تعهد اجتماعی و سیاسی، ادبیات را به سوی شیوه خاصی موسوم به «ادب تعلیمی» سوق می‌دهد. ادبیات تعلیمی - که یکی از درازدامن‌ترین اقسام شعر و ادبیات بوده و در تاریخ ادب ایران رونق چشمگیری داشته است - معمولاً به آموزش اخلاقی می‌پردازد و بیشتر با آموزه‌های مذهبی و عرفانی و... آمیخته است، اما در شعر و ادبیات پس از مشروطه، سویی دیگری می‌گیرد و ضمن توجه به اخلاق، مسائل سیاسی و اجتماعی نیز بدان راه می‌یابد. سروده‌های تعلیمی و ترغیبی و ادبیات کارگری - به‌ویژه در شعر و ادب عصر رضاشاهی - برجستگی ویژه‌ای دارد.

رمانتیسم در ایران، همچون رمانتیسم اروپایی، حاصل اوضاع سیاسی و اقتصادی و اجتماعی خاصی است که متعاقب تغییر جامعه و اوج‌گیری جریان تقابل سنت و تجدّد و تغییرات فکری و فرهنگی پدید می‌آید، ولی با وجود این تشابهات، هرگز نمی‌توان تمام احکامی را که در مورد علل پیدایش این مکتب در اروپا وجود دارد، بر حوزه ادبی ایران

تعمیم داد. آن گسست بنیادین و جدی از ادب کلاسیک شکل نگرفت و رمانتیسیم در ایران تا حدّ زیادی پایبند قوانین کلاسیک ادبی باقی ماند. ویژگی‌های این مکتب، در سطح کلان به ادبیات جدید ایران راه یافت، اما در میان ادیبان، هیچ فردی نیست که تمام ویژگی‌های رمانتیسیم اروپایی را یکجا و به همان معنی غربی داشته باشد.

ادبیات عصر رضاشاهی

عصر رضاشاهی - که حدود سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ را شامل می‌شود - هم‌زمان است با سال‌های «اوج نهضت مشروطه» و پیروزی آن. تمرکز پژوهش حاضر بر این دوره است؛ در دوره مشروطه بیش از هر زمان دیگر، تأثیر از رمانتیسیم و به‌ویژه رمانتیسیم فرانسه مشهود است علاوه بر آن در مسائل اجتماعی نیز تحت تأثیر آن، بازنگری‌هایی صورت می‌گیرد. مضامین کاربردی نسبت به زمان گذشته تغییر فاحشی کرده است و «نظریه نوینی از ملت، وطن، مسائل اجتماعی و محفلی، روابط انسانی و طبیعت» شکل می‌گیرد؛ عصری که آثار ادبی آن پر است از مضامین اجتماعی مکرری چون اختلاف طبقاتی، همدردی با ستم‌دیدگان و مظلومان، فقر و فلاکت طبقه محروم که بیشتر مواقع «با خشم اخلاقی و دعوت به اصلاح» همراه است (آزند، ۱۳۶۳: ۴۹)؛ دوره‌ای که عرصه بر شاعران سیاسی تنگ می‌شود و «شاعر استعاره‌گوی و رمزپرداز» عصر، پروین اعتصامی، موفق به چاپ دیوان خود می‌شود (ذاکرحسین، ۱۳۷۷: ۲۱).

پروین که تحصیلاتش را در دبیرستان امریکایی گذرانده بود و زبان انگلیسی می‌دانست و پدرش نیز مترجم زبردستی بود که دست به ترجمه آثار بسیاری از هنرمندان رمانتیسیم و به‌خصوص رمانتیسیم فرانسه زده بود، شرایط مناسبی برای مطالعه آثار مذکور داشت. این تأثیرپذیری از آثار غربی در دیوان پروین به حدّی است که برخی اشعار اجتماعی او را «ترجمه موضوعات اجتماعی رمانتیک‌های فرانسوی» (مشرف آزاد، ۱۳۶۷: ۴۴-۴۵) دانسته‌اند؛ البته این بدان معنا نیست که شاعر تحت تأثیر بی‌قیدوشرط این آثار قرار دارد، بلکه با استقلال اندیشه و قریحه خاص خود، شعری را متأثر از ادبیات غرب آفرید که نه تنها «حالت تقلید ندارد، بلکه نوعی تأثر و حسن اقتباس در آن منعکس است» (یوسفی، ۱۳۷۰: ۴۱۸). وی با استفاده از زبان ساده عصر و تکنیک‌های مستحکم شعر کلاسیک و نیز با طرح مضامین اخلاقی و اجتماعی - البته با رویکردی انقلابی و رمانتیک - به سبکی ویژه دست یافت.

در این پژوهش، با رویکرد به ویژگی‌ها و چهارچوب‌های مکتب رمانتیسیم - به‌خصوص

شاخه رمانتیسیم اجتماعی - اشعار پروین را بررسی کرده‌ایم. با توجه به اینکه مکتب رمانتیسیم در یک گستره زمانی طولانی در دوره‌های گوناگون، ویژگی‌های متنوع و گاه متمایزی داشته است و به منظور جلوگیری از تطویل متن، از طرح مبانی نظری در «مقدمه» خودداری ورزیده و در بررسی اشعار، به شرح این مبانی پرداخته و سپس آنها را در ارتباط با شعر پروین، تحلیل کرده‌ایم. حدود پژوهش مقاله، دیوان اشعار پروین اعتصامی براساس نسخه چاپی ابوالفتح اعتصامی (۱۳۳۳) است.

تخیل و احساس اجتماعی

هنرمند رمانتیک در درون با تقابلی تردیدآمیز روبه‌روست؛ تقابل عقل و احساس. او با دوری از خرد، به بازیابی خود بر پایه احساس رو می‌آورد و با چشم تخیل به اطراف می‌نگرد. این توجه ویژه به احساس و اعتقاد به تخیل «از اعتقاد آن دوره به ذات فرد» ناشی می‌شود (باوره، ۱۳۹۰: ۵۶). بدین ترتیب، هنر رمانتیسیم برای خیال‌پردازی و احساس و آرزو و آرمان‌خواهی، ارزش بسیار قابل است و با تکیه بر «دنیای احساسات» و «شناخت گذشته»، سعی دارد آینده را بهتر بشناسد (ساجکوف، ۱۳۶۲: ۶۵). با بررسی این مقوله در آثار مختلف این مکتب، رویکردهای متفاوت احساسی که به وسعت تنوع احساسات آدمی گسترده است؛ از احساسات کاملاً شخصی و علاقه به طبیعت و موجودات گرفته تا اندیشه و احساسات اجتماعی و حتی رویکردهای تند سیاسی؛ موضوعاتی که گاه حتی در نقطه‌ای دقیقاً مقابل هم قرار می‌گیرند. پروین که با بیانی نرم و لطیف، مسائل اجتماعی و مردمی را در اشعارش طرح می‌کند، دغدغه‌های اجتماعی و سیاسی جدی را با احساسات عمیق پیوند می‌زند و مشکلات جامعه را با بیان حسی و تحریک احساسی مخاطب، به وی انتقال می‌دهد و درصدد است که حتی مشکلات ریشه‌ای و بزرگی چون بی‌عدالتی اجتماعی و فقر و اختلاف طبقاتی را با بیدار کردن احساس انسانی و یادآوری اصل بشردوستی و دگربینی و آموزه‌های اخلاقی این‌چنینی برطرف کند، تا آنجاکه تمام درون‌مایه‌های شعری او پوششی از عاطفه بر خود دارند. «ضعف آگاهی فلسفی»، ویژگی برجسته گرایش رمانتیکی پروین به‌ویژه در طرح مسائل اجتماعی - سیاسی محسوب می‌شود. اساساً در جریان رمانتیک ایران و به طور خاص شعر پروین، نوعی رویکرد رمانتیک هیجان‌مدارانه دیده می‌شود و آن نگرش منسجم دیالکتیکی و منطقی سازمان‌یافته خاص این مکتب در این آثار، غایب است. خردپرهیزی شاعر رمانتیک و تأکید بر احساس و آرمان‌خواهی در جامعه‌ای سرشار از

ناملايمات و در نتیجه تحقق نیافتن آرزوها و آرمان‌ها، شاعر را به نوعی احساس ناکامی و شکست گرفتار می‌کند و بر آثار او نوعی رنگ یأس و غم و بدبینی می‌باشد. یأس و اندوه موجود در آثار رمانتیک‌ها «معمولاً زاییده توقعات تسکین‌ناپذیر قلبی است که در جهانی بی‌احساس گرفتار شده است و مثل دردی پنهان، پیوسته در اشعار آنها طنین می‌اندازد» (اشرف‌زاده، ۱۳۸۱: ۲۲۴). اندوهی را که می‌توان اندوه سیاسی - اجتماعی نامید و به‌خصوص بعد از انقلاب فرانسه و شکست آرمان‌های جامعه عصر رمانتیستی به اوج می‌رسد، غم روح حساس رمانتیکی ناشی از احساسش به دیگران است. اینجا هم مسئله شکست است، اما نه شکست فرد، که «شکست ایدئال‌های جمعی و آرمان‌های اجتماعی». اینجاست که «غم مبارزه و مقاومت و آگاهی‌بخشی، شاعر را آرام نمی‌گذارد» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۱۴۱-۱۴۲). این احساسات غم‌آلود در برخی اشعار پروین نیز دیده می‌شود. گرچه او گاه با دیدی روشن به مسائلی چون فقر و مشکلات اجتماعی و بی‌عدالتی و... می‌نگرد و امیدوار است که شرایط بهتری مهیا شود، اغلب با لحنی اندوهناک و تصویری رمانتیک بدین مقوله می‌پردازد:

بلای فقر تنم خسته کرد و روح بکشت به مرگ قانعم، آن نیز رایگانی نیست
کسی به مثل من اندر نبردگاه جهان سیاه‌روز بلاهای ناگهانی نیست
(اعتصامی، ۱۳۳۳: ۱۴۹)

گاه نیز امیدش را از دست می‌دهد و رنگی از یأس بر سخن اندوهناک او سایه می‌افکند:

دولت چه شد که چهره ز درماندگان بتافت اقبال از چه راه ز بیچارگان رمید
پروین! توانگران غم مسکین نمی‌خورند بیهوده‌اش مکوب که سرد است این حدید
(همان: ۸۲)

توجه به نابرابری‌های جامعه

تلاش برای کاستن امتیازهای طبقه اشراف و افزایش قدرت ستم‌دیدگان و کاهش فشارهای اجتماعی از گرده قشر فرودست با تکیه بر عواطف آدمی، جزو برجسته‌ترین درون‌مایه‌های آثار رمانتیک محسوب می‌شود، به‌طوری‌که می‌توان گفت عمیق‌ترین و والاترین آرزوی رمانتیسیم، «محو تراژدی از کلّ صحنه جهان» و «حلّ و فصل موقعیت‌های تراژیک» به صورتی «غیرتراژیک» بوده است (لوکاچ، ۱۳۹۰: ۱۳-۱۴). مضمون غالب اشعار پروین، نابرابری‌های اجتماعی و تلاش برای نمایش تقابل میان غنی و فقیر

است. نقطه مرکزی اندیشه پروین، «بشر» است. وی دوستدار انسان است؛ به خصوص کارگران و دهقانان و رنج‌کشیدگانی که جامعه نقش بزرگی در بدبختی و مشکلات آنان دارد. بنابراین از راه زیبایی‌شناسی رمانتیک، به حمایت از این گروه و انتقاد از طبقه فرادست می‌پردازد و در اشعار مختلفی چون «ای رنجبر» (اعتصامی، ۱۳۳۳: ۸۲-۸۳)، «غرور نیکبختان» (همان: ۱۸۶-۱۸۷)، توجه به گروه زحمت‌کش و ستم‌دیده را یادآوری می‌کند. جامعه عصر پروین - که سرشار از ظلم و فقر و بی‌عدالتی است - دل‌مشغولی عمیق و همواره شاعر می‌شود و خدمت به خلق، در شمار بزرگ‌ترین آرزوهایش قرار می‌گیرد (همان: ۷۱) و شادی افراد (همان: ۱۹۱) و آسایش بزرگان (همان: ۷۴) را در گرو همین عمل می‌داند:

نیک‌بخت آن توانگری که به دل غم مسکین ناتوانی داشت
(همان: ۲۵)

در عصر مشروطه، تلاش برای ایجاد قانون و نهادهای مدنی، جزو مهم‌ترین دغدغه‌های روشنفکران محسوب می‌شود؛ زیرا جامعه گسترده و مسائل پیچیده زندگی شهری را نمی‌شد با فرمول ساده اصلاح اخلاق فردی سامان داد. با وجود این، به دلیل شکل نگرفتن جدی این نهادها و نیز ناآشنایی مردم با عملکرد و کارایی‌شان، شاعری مثل پروین هم با نگاه سنتی با این مسائل مواجه می‌شود و «اصلاح فردی» را شیوه‌ای برای «اصلاح جامعه» می‌داند. بدین ترتیب در شعر پروین نیز تشویق افراد جامعه و به‌ویژه فرادستان برای کمک به فرودستان، درون‌مایه غالب است؛ گرچه خود اعتقاد دارد: نخورد هیچ توانگر غم درویش و فقیر مگر آن روز که خود مفلس و مضطر گردد (همان: ۲۷)

پروین - که خواهان عدالت و مساوات و دوستی در نظام اجتماعی است - با استفاده از تمثیل‌های گوناگون، بی‌عدالتی‌ها را به نمایش می‌گذارد. او با تکیه بر عنصر پرکاربرد تقابل و به شیوه تمثیلی، نخ و سوزن یا دلو و طناب را به مثابه نماینده دو گروه فرادست و فرودست کنار هم می‌نشانند و مناظره‌ای بین آنها برپا می‌کند تا بدین وسیله برابری افراد جامعه را یادآور شود. در بیشتر این اشعار، خود شاعر، سخنگوی فرودستان است؛ کسانی که پایگاه اجتماعی نازلی دارند، اما در مناظرات دیالکتیکی، دست بالا را دارند و پیروز میدان احتجاج‌اند. گاه نیز با طرح مسئله «اتحاد»، یکی شدن افراد را مهم‌ترین راه پیشرفت می‌داند. در اشعاری چون «شاهد و شمع»، با نفی خودبینی، لزوم همکاری

میان گروه‌های مختلف جامعه را بهترین شیوه برای بسامانی کار جمعی معرفی می‌کند و در «روش آفرینش»، به کمک تمثیل، اساس آفرینش بشری را بر پایه مساوات می‌نهد. پندار من ضعیفم و ناچیز و ناتوان بی اتحاد من، تو توانا چه می‌کنی (همان: ۱۰۷)

اتحادی که البته هیچ‌گاه حاصل نمی‌شود و پروین اعتصامی، با گذر زمان، با شکست عملی این اندیشه مواجه می‌شود.

فقط یک شیوه مبارزه برای اصلاح این وضع وجود دارد: «شیوه‌ای دیگر» برای انتقاد از بی‌عدالتی‌های اجتماعی. شخصیت درون‌گرای پروین و روحیه آرامش، نوعی مکانیزم دفاعی ناخودآگاه در او ایجاد می‌کند، چنانکه گاه فقر را بر غنا ترجیح می‌نهد و طبقه فرودست و ستمدیده را برتر از فرادستان می‌داند و «اشک دردمندان» را بهترین گوهر (همان: ۶۵). بر این اساس، در بیشتر اشعار، فقر با والایی توصیف می‌شود و فقیر و ستمدیده، با نوعی غرور و غنا نسبت به فرادست رخ می‌نماید:

از تکلف دور گشتن، ساده و خوش زیستن ملک دهقانی خریدن، کار دهقان داشتن
رنجبر بودن، ولی در کشتزار خویشتن وقت حاصل خرمن خود را به دامان داشتن
(همان: ۶۹-۷۰)

این پارادایم فکری، البته ریشه در نگرش‌های سنتی و تا حدی عرفان مسلکانه دارد که با گفتمان حاکم بر عصر همخوانی ندارد؛ گفتمانی که در آن، کار نه فقط به دلیل ماهیتش، بلکه برای ارتقای زندگی فردی و توسعه اجتماع، معنا می‌یابد. رویکرد این‌چنینی بیانگر آن است که شاعر به نقش محوری فرد - البته نه از دیدگاه مدرن بلکه از دیدگاه سنتی - می‌پردازد؛ ذهنیتی که حتی در گلستان، در جدال سعدی با مدعی به نقد کشیده می‌شود، اما در شعر پروین، همچنان با این مسئله برخورد رمانتیک می‌شود.

وضع زنان

میزان حضور زن در جامعه و فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی او، نشان‌دهنده سطح توسعه‌یافتگی آن ملت است. از قرن هفدهم به بعد، حضور اجتماعی زنان در اروپا جلوه پررنگ‌تری می‌یابد، به‌طوری‌که در فرانسه قرن هجدهم، زنان در عرصه‌های مختلف اجتماعی، ادبی، علمی شرکت داشتند. از این رو، قرن هجده فرانسه را «قرن حقیقی نسوان» نام نهادند (سیاح، ۱۳۸۳: ۲۴۰-۲۵۴).

عصر مشروطه، آغاز جدی فعالیت اجتماعی زنان در ایران محسوب می‌شود و توجه

به وضع آنها به عنوان قشر مظلوم و مغفول انگاشته شده، در رأس مباحث رایج قرار می‌گیرد تا آنجا که محوری‌ترین اصل نظریه تقی رفعت را تشکیل می‌دهد و اساس پردازش شعر عشقی در «تابلوی مریم» واقع می‌شود. این موضوع برای پروین هم به عنوان زنی روشنفکر برجسته است. او که وضع آشفته و منفعل زنان را می‌بیند و آن را در مقایسه با نقش‌ها و امتیازهای مردان قرار می‌دهد، با زبانی نرم در مقابل بی‌عدالتی‌ها می‌ایستد و متأثر از افکار اروپایی، عقایدش را در باب تساوی زن و مرد و لزوم همکاری آنها در جامعه طرح می‌کند:

وظیفه زن و مرد ای حکیم دانی چیست یکی است کشتی و آن دیگری است کشتی‌بان
چو ناخداست خردمند، کشتی‌اش محکم دگر چه باک از امواج و ورطه و طوفان
(اعتصامی، ۱۳۳۳: ۱۸۸)

و گاه نیز با رویکردی انقلابی، به انتقاد از اوضاع تاریخی زنان می‌پردازد:
زن در ایران پیش از این گویی که ایرانی نبود پیشه‌اش جز تیره‌روزی و پریشانی نبود...
کس چو زن اندر سیاهی قرن‌ها منزل نکرد کس چو زن در معبد سالوس قربانی نبود
(همان: ۱۵۳)

در راستای اندیشه لزوم ارتقای سطح تفکر و فرهنگ زنان در عصر جدید، توجه به «تعلیم و تربیت» زن و این اعتقاد که او هم باید چون مرد، امکان تحصیل و آموزش داشته باشد، محتوای بسیاری از شعرهای عصر مشروطه را شامل می‌شود:
زنی که گوهر تعلیم و تربیت نخرید فروخت گوهر عمر عزیز را ارزان
(همان: ۱۸۸)

بر این اساس، پروین بر کسب «علم و دانش» به عنوان شیوه‌ای برای ترقی زن تأکید می‌ورزد:

برای گردن و دست زن نکو، پروین سزاست گوهر دانش، نه گوهر الوان
(همان: ۱۸۹)

در مجموع، دو اندیشه درباره زنان در شعر پروین دیده می‌شود: اول، نوعی اندیشه به نسبت سنتی‌تر که غلبه بیشتری دارد و با تصویر کهن و پذیرفته شده او در اجتماع فاصله چندانی ندارد.

شاعر درصدد شکست چهارچوب‌های جامعه مردسالار، در جهت ایجاد وضعی کاملاً

متفاوت برای زنان نیست، بلکه تلاش او، بیشتر صرف ارزش دادن به نقش‌های معلوم و تاریخی زن می‌شود. به بیانی، او خواهان تجلیل از فعالیت‌های زنان در چهارچوب همین جامعه است که همچنان تسلط دیدگاه‌های مردان در آن دیده می‌شود:

اگر رفوی زنان نکو نبود نداشت به جز گسیختگی، جامه نکومردان
توان و توش ره مرد چیست؟ یاری زن حطام و ثروت زن چیست؟ مهر فرزندان
(همان: ۱۸۸)

گاهی اندیشه تازه‌تری نسبت بدانچه گفته شد، بیان می‌دارد. در ابیات نخست «زن در ایران» (همان: ۱۵۳-۱۵۴)، با لحنی اعتراضی به وصف وضع گذشته زنان می‌پردازد و با بیانی امیدوارانه، از این تغییر وضع در اجتماع سخن می‌راند و آن را آغازی می‌داند برای خروج زن از «کنج عزلت» و پایان «قرن‌ها زندگی در سیاهی».

علاوه بر این، فردگرایی و اخلاق‌اندیشی او، و همچنین برای پاسخ‌گویی به ذهنیتی که در جامعه سنتی آن روز درباره کنشگری زنان در جامعه مطرح بود، بر لزوم حفظ عفت و پاکی نفس تأکید دارد:

زن سبک‌باری نبیند تا گران سنگ است و پاک پاک را آسیبی از آلوده‌دامانی نبود
(همان: ۱۵۴)

این رویکرد به ظاهر دوگانه را گرچه می‌توان متعلق به دو دوره متفاوت فکری او ارزیابی کرد، می‌توان از آن رو هم دانست که رمانتیسیم برخلاف کلاسیسیسم، هماهنگ و یک‌دست نیست، بلکه پر است از آشفتگی‌ها و تناقضات. از آنجاکه این مکتب «به لحاظ اجتماعی، مبتن تناقضات بی‌شماری بود، این کیفیت تناقض را در اصول هنری و زیباشناسی آن نیز می‌توان ملاحظه کرد» (پاکباز، ۱۳۵۴: ۲۱)؛ البته می‌توان به حساب رویکرد اعتدالی و اصلاح‌طلبانه پروین هم نهاد.

اخلاق فردی و اصلاح اجتماعی

اخلاق در شعر پروین بیش از آنکه مربوط به خود فرد باشد، در حوزه اخلاق اجتماعی مطرح می‌شود؛ یعنی آن ویژگی‌های اخلاقی و خصال فردی که در بهبود و رونق اوضاع اجتماعی مؤثر است. به بیانی، شاعر راه حل مشکلات اجتماعی و گاه سیاسی را در ارتقای سطح شخصیت و فکر تک‌تک افراد و پاکی روح آنها جست‌وجو می‌کند. از مفاسد اخلاقی که شاعر فراوان بدان اشاره دارد و از آن به عنوان خطری اجتماعی یاد می‌کند، «عجب و غرور» است:

خویشتن دیدن و از خود گفتن صفت مردم کوتاه‌نظر است
(اعتصامی، ۱۳۳۳: ۲۰۴)

«ریا» هم از جمله مشکلات اخلاقی است که در بسیاری از آثار بدان پرداخته شده است و نشان از رواج این مشکل در دوره‌های مختلف تاریخ ایران دارد. پروین هم به «ریا» و «دورویی» همچون یکی از معضلات اخلاقی جامعه‌ی زمان خود اشاره می‌کند، اما نظیر بسیاری دیگر از مؤلفه‌های شعری او، علت‌یابی اجتماعی نمی‌شود و از دیدگاه اخلاق فردی مورد توجه قرار می‌گیرد، حال آنکه مؤلفه‌هایی از این دست، هم ریشه در نابسامانی‌های اجتماعی - سیاسی دارد و هم آفریننده‌ی فضای فرهنگی - اجتماعی نابسامانی خواهد بود.

چه نصیبت رسد از کشت دورویی و ریا چه بود بهرات از کیسه‌ی طرّاری چند
(همان: ۲۸)

«حرص و آز» نیز از مضامینی است که از دید پروین، پیامدهای ناگوار اجتماعی دارد و بیماری روحی‌ای است که امید درمانی برای آن نیست:

خویش را دردمند آز مکن که نه هر درد را امید دواست
(همان: ۲۰۳)

جامعه‌ی عصر مشروطه در پی آشنایی با علل پیشرفت غرب، «کسب علم و پیشرفت فناوری» را عاملی برجسته در این تحولات می‌داند و بر آن تأکید می‌ورزد. روشنفکران در آثار خویش و نیز در نشریه‌ها و مطبوعات عمومی، از لزوم کسب دانش برای ترقی سخن راندند. بدین ترتیب، توجه به علم و مبارزه با جهل، در شمار مضامین عمده‌ی شعر پروین قرار می‌گیرد:

جهل چون شب‌پره و علم چو خورشید است نکند هیچ جز این نور گریزانش
(همان: ۳۸)

«اغتنام فرصت» و «فقر»، از موتیف‌های برجسته و مکرر شعر پروین است که حجم زیادی از اشعار او را به خود اختصاص داده است، اما مفهومی که درباره‌ی این مضامین طرح می‌شود، لزوم کار و تلاش است. در جای‌جای اثر، کار در مقابل فقر و همچون شیوه‌ی رهایی از چنگال رنج و ستم معرفی می‌شود، اما همچنان اندرزی است که فرد را مورد خطاب قرار می‌دهد و از تحقق شرایط اجتماعی برای ایجاد اشتغال غافل است:

بی رنج کسی نیافت آرام بی سعی، نخورد مرغ دانه
(همان: ۲۵۶)

و باز، همین تلاش، مهم‌ترین شیوه برای رفوی وقت و استفاده از زمان دانسته می‌شود:
زر وقت باید به کار آزمون
کز این بهترش هیچ معیار نیست
(همان: ۱۵۸)

ایدئالیسم پروین

ایدئالیسم در زندگی اجتماعی، قائل به اختیار است. اندیشه رمانتیک نیز با فاصله اندکی، بر پایه ایدئالیسم قرار گرفته است. آنها در اصول اندیشه و تفکرشان درباره جهان، با تکیه بر وهم و خیال، به جست‌وجوی کمال مطلوب پرداختند و آن را به محدوده زندگی اجتماعی کشاندند (سیاح، ۱۳۸۳: ۲۴۰-۲۵۴). جنبش رمانتیسیم - که تلاش برای «تحمیل الگوی زیبایی‌شناختی بر واقعیت» (برلین، ۱۳۸۷: ۲۳۲) محسوب می‌شود - در پی ارائه تصویری از عصر طلایی و نوعی آرمان‌شهر است. صنعتی‌شدن جامعه و شکل‌گیری زندگی شهری و در نتیجه پیدایش درون‌گرایی خاص رمانتیکی که می‌توان آن را نوعی واکنش در برابر ازدحام و گسترده‌گی شهر بزرگ صنعتی دانست، موجب نوعی آرمان‌خواهی در بین رمانتیک‌ها شد؛ آرمان‌خواهی ویژه‌ای که تحت تأثیر آن، «واقعیتی» را با کلمات می‌سازند و آن را «بر جهانی که در آن زیست می‌کنیم، تحمیل می‌کنند» (هاوکس، ۱۳۷۷: ۷۴).

ایدئالیسمی که در شعر پروین منعکس می‌شود، نوعی ایدئالیسم اخلاقی است. شاعر همه را به نوعی به سمت کمال اخلاقی سوق می‌دهد؛ اخلاقی که علاوه بر تزکیه نفس فردی، زندگی خوب و اجتماعی سراسر عدل و دوستی و مساوات را شکل می‌دهد. در شعر پروین، به عشقی می‌رسیم که با حقایق و معنویات و جامعه و سیاست در ارتباط است؛ عشق به «انسان» و هر آنچه سعادت او را در پی دارد. در ایدئالیسم اخلاقی - اجتماعی پروین، تفاوتی بین گروه‌های مختلف مردم نیست. عدالت و مساوات بر جامعه حاکم است و میزان تلاش انسان‌ها، مرتبه ایشان را تعیین می‌کند. کمک، یک‌رنگی، سعی، راستی، عدالت... از ویژگی‌های آرمانی جامعه مورد نظر پروین محسوب می‌شود.

رویکرد رمانتیک به سیاست

رمانتیسیم، با رویکردی انقلابی، برضد قوانین و باورهای ثابت دوره کلاسیک ایستاد. توجه به فرد و احساس فردی، «درست همان راهی را می‌رفت که بورژوازی جدید می‌خواست» (ثروت، ۱۳۹۰: ۶۴-۶۵)؛ تسلط بر قدرت کلیسا و حاکمیت. ایران عصر مشروطه نیز تحت تأثیر جریان‌های اجتماعی و سیاسی غرب، به مبارزه با حکومت

مقتدر مرکزی پرداخت. پروین - که در شعر خود همواره به فرودستان توجه دارد و از حق آنها در برابر قدرت حاکم دفاع می‌کند - با زبانی نمادین به ذکر بیدادگری‌ها و فساد دستگاه حاکم می‌پردازد و آن را مظهر ظلم می‌داند. وی در عصر اختناق رضاشاهی - که نقد صریح حکومت ممکن نیست - با استفاده از شیوه‌های مختلف هنری، به بیان غیرمستقیم این مضامین می‌پردازد و گاه به تاریخ پناه می‌برد و در قالب حکایتی، «قباد» را به عنوان نماد حکومت وقت، مورد انتقاد قرار می‌دهد:

روز شکار، پیرزنی با قباد گفت کز آتش فساد تو جز دود آه نیست
ویرانه شد ز ظلم تو هر مسکن و دهی یغماگر است چون تو کسی، پادشاه نیست
(اعتصامی، ۱۳۳۳: ۱۶۷-۱۶۸)

یا با نام‌گذاری شعر به «نامه به انوشیروان» در حقیقت با پادشاه سخن می‌گوید و به اندرز و تعلیم او می‌پردازد. اینجاست که شاعر با رویکردی انفعالی - که ناشی از اوضاع سیاسی خفقان‌آلود زمانه است - و تحت تأثیر شخصیت ویژه خود، از مکانیسم دعا و نفرین، به جای کنش اجتماعی فعالانه و پویا بهره می‌گیرد:

بترس ز آه ستم‌دیدگان که در دل شب نشسته‌اند که نفرین به پادشاه کنند
(همان: ۱۷)

در «اشک یتیم» هم با استفاده از تمثیل پادشاه و یتیم، به حکایت خودکامگی صاحبان زور می‌پردازد و از زبان «پیرزن گوژپشت»، زشت‌کاری‌های حاکمیت مستبد را واگو می‌کند. در شعر پروین نیز چون دیگر آثار انتقادی کلاسیک، انتقاد از حاکم و بیان اوضاع نابسامان، از زبان پیرزنان و کودکان روایت می‌شود و ضمن آنکه شدت فاجعه را انعکاس می‌دهد، نوعی سانسور است. از نظر پروین، آنچه مشروعیت سیاسی به پادشاه می‌بخشد و حکومت او را ماندگار می‌کند، عدالت است و رضایت مردم. «تحقیق حال گوشه‌نشینان» از عواملی است که به حفظ قدرت و استحکام حکومت کمک می‌کند.

نفی خردگرایی رمانتیستی، نوعی آزادی در خود دارد که با همه اصول رمانتیسم پیوند می‌خورد. بنابراین، «آزادی» در درک هنرمند رمانتیسم «جنبه مطلق و رمزی» دارد و به همین علت است که «از مشرب آرمان‌گرایی پیروی می‌کند» (پاکباز، ۱۳۵۴: ۲۲). مضامین مربوط به «آزادی» در شعر و ادب مشروطه تعاریفی متناسب با جامعه آن روز دارد، به طوری که؛ مطالعه آثار شاعران، دریافتهای کاملاً متفاوتی از یک مضمون واحد به دست می‌دهد. در شعر پروین نیز آزادی بیشتر در معنای آزادی ستم‌دیدگان از چنگ

جور حکومت و ستم طبقه مرفه به کار می‌رود؛ یعنی چیزی تقریباً شبیه آنچه در اندیشه سوسیالیسم است. در شعر پروین، چندان سخن از آزادی اجتماعی نیست، اما در چند قطعه، از انقلاب می‌گوید و مردم را به اعتراض و ایستادگی می‌خواند:

ز قید بندگی این بستگان شوند آزاد
اگر به شوق رهایی زند بال و پری
(اعتصامی، ۱۳۳۳: ۲۴۴)

همچنین در قطعه «مناظره»، با واقع‌نگری، انقلاب و «قیام» را یگانه راه نجات رنجبران می‌پندارد. در این شعر - که بر پایه مناظره‌ای میان دو قطره خون از تاجور و خارکن شکل می‌گیرد - پیشنهاد قطره خون تاجور مبنی بر یکی شدن دو قطره، از طرف قطره خون خارکن رد می‌شود:

برای هم‌رهی و اتحاد همچو منی خوش است اشک یتیمی و خون رنجبری
(همان)

اینجاست که شاعر، از اتحاد فرودستان سخن می‌راند و آنها را به قیام برضد حکومت ظالم دعوت می‌کند:

درخت جور و ستم هیچ برگ و بار نداشت
اگر که دست مجازات می‌زدش تبری
(همان)

این روحیه و موضع‌گیری کمیاب انقلابی، او را به عصیانی فلسفی برضد سرنوشت مقدر و قضا و قدری می‌کشاند که همواره نقش فعالی در شعر او ایفا کرده است:

سپهر پیر، نمی‌دوخت جامه بیداد
اگر نبود ز صبر و سکوتش آستری
اگر که بدمنشی را کشند بر سر دار
به جای او ننشیند به زور از او بتری
(همان)

در قطعه «صاعقه ما» نیز که از طولانی‌ترین و تندترین اشعار اجتماعی - سیاسی پروین است، با طرح مکالمه «برزگر پیر» با پسر جوانش، به وضوح حکومت را مسئول سیاهی زندگی ضعیفان می‌داند و نظام جزایی و اجرایی فاسد را به انتقاد می‌گیرد و با نمایش جامعه‌ای نابرابر، راه انقلاب و قیام را برای رفع ظلم و بی‌عدالتی ترسیم می‌کند، به طوری که سرانجام پسر جوان، امکان ادامه راه پدر را بدون انتقام از اغنیا و حاکمان نمی‌پذیرد. انتقاد از اشخاصی همانند والی، قاضی، داروغه، مفتی به عنوان نماد قدرت و نقش‌آفرینان نظام حکومتی، در شعر پروین فراوان به چشم می‌خورد. گاه از زبان «مست»، «دزد»، «دیوانه» و گاهی در قالب تمثیل و حکایت به ذکر ظلم و دروغ و تزویرهای آنها می‌پردازد و از این راه، بی‌عدالتی‌های جامعه را به نمایش می‌گذارد:

آن سفله‌ای که مفتی و قاضی است نام او تا پود و تار جامه‌اش از رشوه و رباست
(همان: ۴۴)

در نادر شعرهایی از این دست، علت‌یابی اجتماعی هم رخ می‌نماید و نقد صریح وضع اجتماع، متناسب با درک درست و منطقی از اوضاع، نوید دیدگاه‌های تازه و مدرن‌تری را می‌دهد؛ برای نمونه، در شعر «دزد و قاضی»، شاعر اشتباه دزد را ناشی از فقر می‌داند و فقر را زاده بی‌عدالتی‌های قدرتمندان؛ نگرشی که دقیقاً از جنس این نوع اندیشه‌های رمانتیک است. قطعه «ناآزموده» نیز نمایش بی‌عدالتی‌ها و ارزش‌های مسخ‌شده عصر شاعر است؛ عصری که محکمه قاضی‌اش، مظهر ظلم و بی‌عدالتی است:

حق بر آن کس ده که می‌دانی غنی است گر سراپا حق بود مفلس، دنی است
حرف ظالم هر چه گوید می‌پذیر هر چه از مظلوم می‌خواهی بگیر
(همان: ۲۴۷)

در شعر «ای رنجبر» هم با استفاده از این واژه در جایگاه «ردیف» و مخاطب قرار دادن این افراد به عنوان نماد ستم‌دیدگان، به روشنی، این گروه از جامعه را به اقدامی اعتراضی فرامی‌خواند.

تصویرهای اجتماعی

تصاویر رمانتیک، با احساس شاعر در پیوند است و مقصود و هدف یا احساس، با رمز و نماد و اشاره بیان می‌شود. به عبارتی، تصویر در شعر رمانتیک، مستقل و توصیفی نیست، بلکه با احساس و عواطف و عقاید شاعر پیوند دارد. پروین با کمک تصاویر شعری، تجربه و احساسات اجتماعی و سیاسی و اخلاقی‌اش را با خواننده در میان می‌گذارد. تصویر، وسیله‌ای می‌شود برای ارتباط بهتر مخاطب با شاعر و آشنایی او با روحیات و عواطف و عقایدش. در این اشعار، بهره‌گیری از حکایات مختلف با تصاویر متنوع، شیوه‌ای است برای ایجاد فضای مناسب طرح احساسات شاعر. در واقع، او برای بیان اندیشه‌ها و احساسات اجتماعی خود، تصویرهایی می‌سازد که معنای ظاهری و عینی‌شان مطمح نظر نیست. به بیانی، جهان شعر پروین، جهانی است مثالی و رمزی، از رویکردهای فکری و اجتماعی و اخلاقی او؛ البته برای درک این تصاویر رمانتیک، مخاطب باید از پوسته سخن بگذرد و به کنه اشیا و تجربه و احساس ژرفای آن پی ببرد. اساساً شاعر رمانتیسم در طرح تصاویر رمانتیک می‌کوشد شعر را از حالت توضیحی یا «خطابی و خشک» رهایی بخشد. ارزشمندی تصویر رمانتیک در گرو «ارزش درونی»

و «تأثیر» و احساسی است که به همراه دارد (فتوحی، ۱۳۸۹: ۱۴۶-۱۵۳). در اشعار اجتماعی پروین نیز این نوع تصویر، نقش بسیار مهمی بر عهده دارد، به طوری که هیچ مضمونی بی‌واسطه تصویر، طرح نمی‌شود و در مقابل، احساسات و اندیشه و مقصود ضمنی و حاشیه‌ای پنهان در تصویر، روح تازه‌ای در کالبد خشک و بی‌جان این فضای مصور می‌دمد. همین ساختار ویژه بیانی شعر او - که به صورت تمثیلی پرداخته شده - شیوه موقفی است برای انتقال اندیشه‌های مکرر و مضامین محدود در قالب داستان‌های متنوع. مضامین شعر پروین محدودند، اما رویکرد خاص زیباشناسی او، آنها را در قالب صدها تمثیل و تلمیح و استعاره و حکایت کوتاه و بلند و... به تصویر کشیده است.

تصویرهای طبیعی و تاریخی و پیوند آن با نمادگرایی و استعاره و تشخیص

مقصود از بازگشت به طبیعت و حیات ابتدایی در رمانتیسیم، نوعی «بازیافت اصالت انسانی» بود (ثروت، ۱۳۹۰: ۷۹-۸۰). در اشعار این دوره، «طبیعت به انسان حیات می‌دهد، الهام شاعرانه می‌بخشد، و راهنما و معلم اوست» و ارتباط و هم‌حسی حالات مختلف انسانی و احساسات فردی با طبیعت و جلوه‌های آن در شمار اصول برجسته رمانتیسیم قرار می‌گیرد (پورعلی‌فرد، ۱۳۸۲: ۸۶).

این «مفهوم طبیعت‌گرایی رمانتیک» - که در عصر مشروطه رایج است - تحت تأثیر رمانتیسیم اروپا پدید آمد و این حال و هوای طبیعت‌گرایی - که با «روحیه ستم‌کشیده غربی تناسب داشت» - به شعر ایرانی راه یافت (جعفری، ۱۳۸۶: ۵۵-۵۶). هنر رمانتیک در پی «محو مرزهای میان انسان و طبیعت» است و استعاره در «برداشتن مرز میان اندیشه و شیء و محو مرز زبان و جهان واقعی» توان ویژه‌ای دارد، بدین سبب استفاده از این صنعت، بیش از تشبیه در میان هنرمندان رمانتیسیم رایج است (فتوحی، ۱۳۸۹: ۱۵۲-۱۵۵). تشخیص، صنعتی است که فاصله بین انسان و شیء را برمی‌دارد و شاعر بهتر می‌تواند احساس و عواطف و علائقش را به اشیا و محیط اطراف بدهد (رشیدیان، ۱۳۷۰: ۱۳-۱۶). پروین در بیشتر اشعارش، تمثیل‌هایی را به کار می‌گیرد که شخصیت‌های آن از دل طبیعت استخراج شده است. او با توجه به مضمون مورد نظر، حیوانات یا موجودات بی‌جانی را برمی‌گزیند و با استفاده از تشخیص، به آنها جان می‌بخشد. بدین ترتیب، مفاهیم اجتماعی را توسط آنها و گاه از زبان این شخصیت‌ها طرح می‌کند. نمادگرایی و استعاره‌پردازی و تشخیص، از ویژگی‌های برجسته شعر پروین محسوب می‌شود؛ صناعی که با طبیعت‌گرایی، پیوند عمیقی دارد.

سخنور رمانتیک، به تاریخ پناه می‌برد تا به نوعی خودآگاهی دست یابد و «پایگاه و حضور خود را در جایگاهی مشخص، معین کند» (ثروت، ۱۳۹۰: ۶۷). تاریخ و استفاده از شخصیت‌ها و حکایت‌های تاریخی نیز بسیار در خدمت مضامین اجتماعی شعر پروین قرار می‌گیرد. قباد و نوشیروان، نماد حاکم وقت می‌شوند و مورد انتقاد او قرار می‌گیرند و سلیمان، نماینده طبقه فرادست، در برابر مور مظلوم و ستم‌دیده و پرکار می‌ایستند. برخی اوقات هم این تمثیل‌های تاریخی، وسیله‌ای می‌شوند برای عبرت مخاطب:

نمرود و بلند برج بابل
شد خاک و برفت با غباری
(اعتصامی، ۱۳۳۳: ۲۶۶)

تمثیل «کودک»

اساساً در آثار رمانتیک، کودک و کودکی به دلیل ظرفیت احساسی‌اش، مؤلفه‌ای شاخص است. در رویکرد رمانتیک فردی، کودکی نماد پاکی و معصومیت است و در رمانتیسم اجتماعی، نماد صداقت و البته آسیب‌پذیری، که در دنیای شعری پروین، کارکردی چندگانه می‌یابد. وانگهی، کاربرد فراوان موتیف کودک، با حس مادرانه پروین - که البته به طور عینی تجربه نشده است - پیوند می‌یابد. این برداشت، از آن رو جای طرح دارد که رویکرد رمانتیک، رویکردی مؤلف‌محور است. گرچه در بسیاری از اشعار پروین، «کودک» نقش اصلی را بر عهده دارد، در حقیقت دستاویزی است برای طرح اندیشه مورد نظر. شاید بدان علت که «چهره کودکان برای نشان دادن وضع غیرعادلانه اجتماع، تابلوی خوبی است» (علی‌آبادی، ۱۳۶۲: ۷۰).

اشعار مختلف «بی‌پدر»، «قلب مجروح» و... حاوی مضامین اجتماعی و بشردوستانه پروین است که کودک در القای اندیشه شاعر، نقش برجسته‌ای بر عهده می‌گیرد. استفاده از تمثیل مکرر «مادر و کودک»، از پرکاربردترین تمثیل‌های شاعر برای انتقال مضامین اجتماعی محسوب می‌شود. گاه این تمثیل با استفاده از تشخیص بیان می‌شود و گاه این ارتباط میان دو عنصر طبیعی دیده می‌شود؛ مثلاً برگ و شاخک پژمان (اعتصامی، ۱۳۳۳: ۹۳-۹۵)، کبوتریچه و مادر (همان: ۷۱)، ماکیان و مرغک (همان: ۸۴-۸۵).

نتیجه

رمانتیسم اجتماعی، اصولاً متعاقب جنبش سیاسی - اجتماعی در ادبیات کشورهای گوناگون رخ نموده است. در ایران هم جریان مشروطه، در مقام جنبشی بی‌سابقه در تاریخ ایران، گفتمان خاص خود را دارد که بخش عمده‌ای از آن در قالب ادبیات نمودار

می‌شود. در این میان، شعر به سبب سرعت و قدرت القایی خود، جایگاه ممتازی می‌یابد؛ گاه بسیار پرشور و انقلابی و آوانگارد، گاه متعادل و میانه‌رو؛ البته پروین در گروه دوم جای می‌گیرد.

عواملی چون جنسیت زنانه، تأثیرپذیری از پدری مشروطه‌خواه با رویکرد رمانتیک و آشنایی با رمانتیسیم فرانسه از راه وی، روحیه حساس و رمانتیک فردی، در زمانه‌ای پراشتهاب و تحت تأثیر گفتمان غالب اجتماعی، پروین را شاعری رمانتیسیم اجتماعی می‌سازد که تحت تأثیر این مکتب، با تأکید بر اخلاق و در قالب داستان‌های متعدّد و بر پایه عشق به «انسان»، ایدئال‌های اجتماعی‌اش را به طرح می‌کند.

منابع

- آجودانی، لطف‌الله (۱۳۸۷)، *روشنفکران ایران*، چاپ دوم، تهران، اختران.
- آدمیت، فریدون (۱۳۸۷)، *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران*، چاپ اول، تهران، گسترده.
- آژند، یعقوب (۱۳۶۳)، *ادبیات نوین ایران (از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی)*، چاپ اول، تهران، امیرکبیر.
- اشرف‌زاده، رضا (۱۳۸۱)، «رمانتیسیم، اصول و نفوذ آن در شعر معاصر ایران»، *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد*، سال سی و پنجم، شماره یکم و دوم.
- اعتصامی، پروین (۱۳۳۳)، *دیوان اشعار*، به کوشش ابوالفتح اعتصامی، چاپ چهارم، تهران، چاپخانه مجلس.
- امین‌پور، قیصر (۱۳۸۴)، *سنت و نوآوری در شعر معاصر*، چاپ دوم، تهران، علمی و فرهنگی.
- باوره، موریس (۱۳۹۰)، «تخیل رمانتیک»، ترجمه فرحید شیرازیان، ارغنون، شماره دوم.
- برلین، آیزایا (۱۳۸۷)، *ریشه‌های رمانتیسیم*، ترجمه عبدالله کوثری، چاپ دوم، تهران، ماهی.
- پاکباز، رویین (۱۳۵۴)، *بررسی هنری و اجتماعی امپرسیونیسم*، چاپ دوم، تهران، زر.
- پاینده، حسین (۱۳۹۰)، «ریشه‌های تاریخی و اجتماعی رمانتیسیم»، ارغنون، شماره دوم.
- پریستلی، جی‌بی (۱۳۵۲)، *سیری در ادبیات غرب*، ترجمه ابراهیم یونسی، چاپ اول، تهران، جیبی.
- پورعلی‌فرد، اکرم (۱۳۸۲)، «رمانتیسیم اروپا در شعر فارسی»، *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز*، سال چهل و ششم، شماره صد و هشتاد و هشتم.
- تسلیمی، علی (۱۳۸۷)، *گزاره‌هایی در ادبیات معاصر ایران (شعر)*، چاپ دوم، تهران، اختران.
- ثروت، منصور (۱۳۹۰)، *آشنایی با مکتب‌های ادبی*، چاپ سوم، تهران، سخن.
- جعفری، مسعود (۱۳۸۶)، *سیر رمانتیسیم در ایران: از مشروطه تا نیما*، چاپ اول، تهران، مرکز.
- ذاکرحسین، عبدالرحیم (۱۳۷۷)، *ادبیات سیاسی ایران در عصر مشروطیت*، جلد دوم، تهران، علم.
- رحیمی، مصطفی (۱۳۴۵)، *رنالیسم و ضد رنالیسم*، چاپ سوم، تهران، نیل.
- رشیدیان، بهزاد (۱۳۷۰)، *بینش اساطیری در شعر معاصر فارسی*، چاپ اول، تهران، گسترده.
- ساجکوف، بوریس (۱۳۶۲)، *تاریخ رنالیسم*، چاپ اول، تهران، تندر.
- سیّاح، فاطمه (۱۳۸۳)، *نقد و سیاحت*، به کوشش محمد گلبن، چاپ اول، تهران، قطره.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۶۳)، «دوره مشروطیت، ادبیات زندگی، ادبیات توده مردم»، ترجمه و تدوین یعقوب آژند، *ادبیات نوین ایران*، چاپ اول، تهران، امیرکبیر.

_____ (۱۳۹۰)، *ادوار شعر فارسی (از مشروطیت تا سقوط سلطنت)*، تهران، سخن.

علی‌آبادی، ایرج (۱۳۷۰)، «پروین اعتصامی»، *جاودانه پروین اعتصامی*، به کوشش حسین نمیمی، تهران، کتاب فرزنان.

فتوحی، محمود (۱۳۸۹)، *بلاغت تصویر*، چاپ دوم، تهران، سخن.

فرشیدورد، خسرو (۱۳۸۲)، *درباره ادبیات و نقد ادبی*، جلد دوم، چاپ چهارم، تهران، امیرکبیر.

کراچی، روح‌انگیز (۱۳۸۳)، *پروین اعتصامی*، چاپ اول، تهران، داستان‌سرا.

لوکاچ، گئورگ (۱۳۹۰)، «در باب فلسفه رمانتیک زندگی»، ترجمه مراد فرهادپور، *ارغنون*، شماره دوم.

مشرف‌آزاد تهرانی، محمود (۱۳۶۷)، *هنر و ادبیات امروز ایران*، به کوشش ناصر حریری، بابل، کتابسرا.

ولک، رنه (۱۳۹۰)، «رمانتیسیم در ادبیات»، ترجمه امیرحسین رنجبر، *ارغنون*، شماره دوم.

هارلند، ریچارد (۱۳۸۸)، *درآمدی تاریخی بر نظریه ادبیات از افلاطون تا بارت*، چاپ سوم، ترجمه علی

معصومی و شاپور جورکش، تهران، چشمه.

هاوکس، ترنس (۱۳۷۷)، *استعاره*، ترجمه فرزانه طاهری، تهران، مرکز.

هنرمندی، حسن (۱۳۴۹)، *آندره ژید و ادبیات فارسی*، تهران، زوآر.

یوسفی، غلامحسین (۱۳۷۰)، *چشمه روشن*، تهران، علمی.